

## چالش بر سر وراثت: بازخوانی تطبیقی داستان قربانی پسر ابراهیم<sup>(ع)</sup> در سنت‌های یهودی، مسیحی و اسلامی<sup>۱</sup>

محمد رضا وصفی<sup>۲</sup>

استادیار دانشگاه تهران

سید روح‌اله شفیعی<sup>۳</sup>

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی

### چکیده

ابراهیم<sup>(ع)</sup> پدر ادیان سه‌گانه سامی (یهودیت، مسیحیت و اسلام) است. دستور خدا به او برای قربانی کردن یکی از پسرانش، از داستان‌های مهم و مشترک متون مقدس ادیان ابراهیمی است. با این‌همه، چالشی چشمگیر نیز در این میان وجود دارد، که به کیستی این قربانی باز می‌گردد. در حالی که یهودیان و مسیحیان، او را اسحاق<sup>(ع)</sup> می‌دانند، مسلمانان بدین سو گرایش دارند که او را اسماعیل<sup>(ع)</sup> بدانند. اما به راستی کیستی این قربانی، چه اهمیتی دارد؟ مگر هدف متون مقدس از بازگویی این داستان، توجه پیروان ادیان ابراهیمی به ایمان ابراهیم<sup>(ع)</sup> و تلاش برای دنباله‌روی از او نیست؟ پس چرا چنین چالشی سر برآورده است؟ این مقاله به دنبال یافتن پاسخی برای این پرسش، نخست گزارشی تطبیقی از داستان زندگی پسران ابراهیم<sup>(ع)</sup> در کتاب مقدس و قرآن به دست می‌دهد، و سپس به بازگویی جایگاه عنصر «وراثت» در پدیدآمدن این چالش می‌پردازد. به‌باور نویسندگان بررسی تاریخی برداشت‌های پیروان ادیان ابراهیمی از این داستان، نشان می‌دهد که آنان پسر آماده‌شده برای قربانی شدن را، وارث اصلی ابراهیم<sup>(ع)</sup> می‌دانسته‌اند.

### کلیدواژه‌ها

ابراهیم<sup>(ع)</sup>، اسماعیل<sup>(ع)</sup>، اسحاق<sup>(ع)</sup>، قربانی، وراثت.

۱. تاریخ دریافت: ۹۱/۱۰/۶ تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۱/۱۱

۲. پست الکترونیک: MRVASFI@yahoo.com

۳. پست الکترونیک: SROOH\_SH@yahoo.com

### پسران ابراهیم<sup>(ع)</sup> در کتاب مقدس و قرآن

عهد قدیم برای ابراهیم<sup>(ع)</sup>، به ترتیب، یک پسر از هاجر به نام اسماعیل<sup>(ع)</sup>،<sup>۱</sup> یک پسر از سارا به نام اسحاق<sup>(ع)</sup>،<sup>۲</sup> و شش پسر از قطوره به نام‌های زمران، یقشان، مدان، مدیان، یشباک و شیوعا،<sup>۳</sup> گزارش می‌کند. پسران قطوره، ریشه طایفه‌هایی از عرب را پدید می‌آورند، و به گزارش بخش‌هایی از تلمود، ابراهیم<sup>(ع)</sup> راز دست‌یافتن به هنرهای غیر الهی را به آنان می‌آموزد.<sup>۴</sup> با این همه، آنان در ادیان ابراهیمی، هرگز به اندازه اسماعیل<sup>(ع)</sup> و اسحاق<sup>(ع)</sup> اهمیت نمی‌یابند. ابراهیم<sup>(ع)</sup> آنان را پیش از مرگاش روانه زندگی‌های خود می‌کند،<sup>۵</sup> و هنگام خاک‌سپاری‌اش، تنها اسماعیل<sup>(ع)</sup> و اسحاق<sup>(ع)</sup> در کنار پیکر او هستند.<sup>۶</sup>

به گزارش عهد قدیم، اسماعیل<sup>(ع)</sup> نخستین پسر ابراهیم<sup>(ع)</sup> و فرزند او از هاجر است؛ هرچند می‌توان زاده شدن او را دست‌آورد ایمان سارا به وعده الهی<sup>۷</sup> و از خودگذشتگی او برای تحقق آن، به‌شمار آورد. نام او را فرشته الهی برمی‌گزیند.<sup>۸</sup> عهد قدیم از وعده خدا به ابراهیم<sup>(ع)</sup> و هاجر<sup>۹</sup> برای برکت یافتن اسماعیل<sup>(ع)</sup> سخن به میان می‌آورد و او را پایه‌گذار نژادی بزرگ و پدر دوازده فرمان‌روا می‌خواند.<sup>۱۱</sup> ابراهیم<sup>(ع)</sup> تا پیش از زاده شدن اسحاق<sup>(ع)</sup>، اسماعیل<sup>(ع)</sup> را فرزند نوید داده شده به خود می‌پندارد و پس از دریافت فرمان الهی برای ختنه نمودن مردان،<sup>۱۲</sup> او را در سیزده سالگی مختون می‌سازد.<sup>۱</sup> به گزارش عهد قدیم، خدا

۱. کتاب پیدایش، باب ۱۶، آیات ۱۱ و ۱۵.

۲. همان، باب ۱۷، آیه ۱۹ و باب ۲۱، آیه ۳.

۳. همان، باب ۲۵، آیه ۲؛ کتاب نخست تواریخ ایام، باب ۱، آیه ۳۲.

4. Singer, Isidore (ed.), *The Jewish Encyclopedia*, New York, KTAV Publishing House, 1901, v.1, p.87.

۵. کتاب پیدایش، باب ۲۵، آیه ۶.

۶. همان، باب ۲۵، آیه ۹.

۷. همان، باب ۱۲، آیه ۲ و باب ۱۵، آیه ۴.

۸. همان، باب ۱۶، آیه ۱۱.

۹. همان، باب ۱۷، آیه ۲۰.

۱۰. همان، باب ۱۶، آیه ۱۰.

۱۱. همان، باب ۱۷، آیه ۲۰.

۱۲. همان، باب ۱۷، آیات ۱ تا ۱۴.

همواره با اسماعیل<sup>(ع)</sup> است،<sup>۲</sup> و ابراهیم<sup>(ع)</sup> نیز او را بسیار دوست می‌دارد.<sup>۳</sup> با این همه، پیشگویی فرشته الهی از آینده اسماعیل<sup>(ع)</sup> چندان نیکو و شایسته نیست: او و فرزندانش، با همه سرستیز خواهند داشت، برادرانشان آنان را از خود خواهند راند، و ایشان برای همیشه جدا از دیگران خواهند زیست. به‌باور برخی دانشمندان کتاب مقدس<sup>۴</sup> چنین توصیفی همانند توصیف عهد قدیم از زندگی و شخصیت قابیل<sup>۵</sup> است و می‌توان آن را برخاسته از خودبرتربینی نژادی یهودیان دانست. عهد قدیم سخن گفتن خدا یا فرشتگان الهی با اسماعیل<sup>(ع)</sup> را گزارش نمی‌کند، و در نظام اندیشه یهودی هرگز او از پیامبران به‌شمار نمی‌رود. از این رو می‌توان گفت در الاهیات یهودی چهره اسماعیل<sup>(ع)</sup> چندان درخشان نیست.<sup>۶</sup> برای نمونه، هرچند نام او به معنی «خدا می‌شنود» می‌باشد؛<sup>۷</sup> اما در بخش‌هایی از تلمود،<sup>۸</sup> آن را نشانه گوش‌دادن خدا به ناله اسرائیلیان از آزارهای اسماعیل<sup>(ع)</sup> دانسته‌اند.<sup>۹</sup> خاستگاه این بدبینی نهادینه‌شده را باید در گزارش عهد قدیم از بازی اسماعیل<sup>(ع)</sup> با اسحاق<sup>(ع)</sup>، که به پافشاری سارا برای بیرون‌راندن او و مادرش از خانه ابراهیم<sup>(ع)</sup> می‌انجامد،<sup>۱۰</sup> جست. برخی،<sup>۱۱</sup> ریشه این پافشاری را در این می‌دانند که اسماعیل<sup>(ع)</sup> به باردارشدن سارا در پیری می‌خندد. اما این سخن نمی‌تواند درست باشد؛ زیرا گزارش عهد قدیم از این داستان به روزگار پایان شیرخوارگی اسحاق<sup>(ع)</sup> برمی‌گردد. برپایه

۱. کتاب پیدایش، باب ۱۷، آیات ۲۳ تا ۲۷.

۲. همان، باب ۲۱، آیه ۲۰.

۳. همان، باب ۱۷، آیه ۱۸ و باب ۲۱، آیه ۱۱.

۴. همان، باب ۱۶، آیه ۱۲.

5. Metzger, Bruce & Coogan, Michael (eds.), *The Oxford Companion to the Bible*, New York, Oxford University Press, 1993, p. 329.

۶. کتاب پیدایش، باب ۴، آیه ۱۲.

7. Greenspahn, Frederick E., "Ishmael", *The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan Publishing Company, 1987, vol.7, p. 296.

8. Ibid.; Comay, Joan, *Who's Who in the Old Testament*, London & New York, Routledge, 2002, p. 153.

۹. کتاب پیدایش، باب ۱۶، آیه ۱۱.

۱۰. برانشیت‌ریا، ۴۵، ۱۱.

11. Singer, Isidore, vol.6, p. 647.

۱۲. کتاب پیدایش، باب ۲۱، آیات ۹ تا ۱۱.

13. Metzger, Bruce & Coogan, Michael, p. 5.

برخی از گزارش‌ها؛<sup>۱</sup> اسماعیل<sup>(ع)</sup> به اسحاق<sup>(ع)</sup> می‌خندد، و برخی دیگر<sup>۲</sup> از ریشخند هاجر و اسماعیل<sup>(ع)</sup> به برپایی جشن پایان شیرخوارگی اسحاق<sup>(ع)</sup><sup>۳</sup> سخن می‌گویند. اما این همه سخن نیست. در این میان، گزارش‌های تلمودی‌ای هم به چشم می‌خورند که ریشه این چالش را کوشش اسماعیل<sup>(ع)</sup> برای برخورداری از حق وراثت برخاسته از نخست‌زادگی<sup>۴</sup> می‌دانند.<sup>۵</sup> در همین راستا، بخش‌هایی از تلمود<sup>۶</sup> به تیراندازی او به سوی برادر کوچک اشاره می‌کنند.<sup>۸</sup> بخش‌های دیگری از تلمود،<sup>۹</sup> پا را فراتر از اینها می‌گذارند؛ گناهان بزرگی را که به اسماعیل<sup>(ع)</sup> نسبت می‌دهند،<sup>۱۰</sup> و بیرون‌کردن او و هاجر از سوی سارا را، از همین روی می‌دانند.<sup>۱۱</sup> می‌توان نگاه ادبیات تلمودی به اسماعیل<sup>(ع)</sup> و فرزندان او را، آمیزه‌ای از بیزاری و تندروی ارزیابی نمود. برای نمونه، بخش‌هایی از تلمود، به ناتوانی ابراهیم<sup>(ع)</sup> از نجات اسماعیل<sup>(ع)</sup><sup>۱۲</sup>، شرمندگی ابراهیم<sup>(ع)</sup> از پدیدآوردن اسماعیل<sup>(ع)</sup><sup>۱۳</sup> و پشیمانی خدا از آفرینش خاندان اسماعیل<sup>(ع)</sup><sup>۱۴</sup> اشاره می‌کنند.<sup>۱۵</sup> باین‌همه، بخش‌هایی دیگر،<sup>۱</sup> به پشیمانی اسماعیل<sup>(ع)</sup>

1. Singer, Isidore, vol.6, p.647; Wigoder, Geoffrey, *The New Encyclopedia of Judaism*, New York, New York University Press, 2002, pp.397 & 683.

2. Comay, Joan, pp.124 & 297.

۳. کتاب پیدایش، باب ۲۱، آیه ۸.

۴. برای آگاهی از اهمیت نخست‌زادگی، حتی در میان هم‌زادان، برای نمونه بنگرید به: کتاب پیدایش، باب ۳۸.

باب ۳۸، آیات ۲۸ تا ۳۰.

5. Singer, Isidore, vol.6, p.647; Landman, Isaac (ed.), *The Universal Jewish Encyclopedia*, New York, KTAV Publishing, 1969, vol.5, p. 608.

۶. برایشیت‌ریا، ۵۳؛ توسیفتا، سوطا، ۱۰، ۱۲ و ۱۱، ۶؛ پرقی ربی الیعازر، ۳۰.

۷. برایشیت‌ریا، ۵۳.

8. Singer, Isidore., vol.5, pp. 608 & vol.6, pp. 617 & 647; Landman, Isaac, vol.5, vol.5, p. 608.

۹. برایشیت‌ریا، ۵۳، ۱۵ تا ۲۵؛ توسیفتا، سوطا، ۶، ۶.

10. Singer, Isidore, vol.6, pp.647 & vol.11, p.56; Skolnik, Fred (ed.), *Encyclopedia Judaica* (Second Edition), New York, Macmillan, 2007, vol.10, p.81 & vol.18, p.47; Bowker, John (ed.), *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford & New York: Oxford University Press, 1997, p. 478.

11. Singer, Isidore, vol.11, p. 56.

۱۲. سنهدرین، ۱۰۴ الف.

۱۳. پساحیم، ۱۱۹ ب.

۱۴. سوگا، ۴۹ ب.

15. Singer, Isidore., vol.6, p.648.

از کرده‌های نادرست خود، بازگشت او به سوی کنعان، سکونت‌گاه ابراهیم<sup>(ع)</sup>، و ازسرگیری یک زندگی نیکو به همراه وی اشاره می‌نمایند.<sup>۲</sup> همچنین، بخش‌های دیگری<sup>۳</sup> دیدن اسماعیل<sup>(ع)</sup> در خواب را، نشانه پذیرفته‌شدن نماز و نیایش یهودیان به‌شمار می‌آورند، و بدین‌ترتیب از وی چهره‌ای خوشایند به‌دست می‌دهند.<sup>۴</sup> شاید از همین‌روی، در روزگار پساتلمودی، نام او نیز در میان نام‌های برگزیده‌شده برای کودکان یهودی به‌چشم می‌خورد.<sup>۵</sup>

عهد جدید هرگز از اسماعیل<sup>(ع)</sup> نام نمی‌برد، و تنها در باب چهارم «نامه پولس به غلاطیان»، به او اشاره‌ای کوتاه و گذرا می‌کند. در این بخش، پولس اسماعیل<sup>(ع)</sup> را «فرزند کنیز» می‌خواند، به آزار اسحاق<sup>(ع)</sup> به‌دست او اشاره می‌کند،<sup>۷</sup> و یهودیان را همانند اسماعیل<sup>(ع)</sup>، و مسیحیان را همانند اسحاق<sup>(ع)</sup> می‌داند. سراسر این نوشته، نمایانگر بدبینی پولس به جایگاه اسماعیل<sup>(ع)</sup> است؛ نگاهی که می‌توان آن را هم‌راستا با نگاه الاهیات یهودی ارزیابی نمود.

اما نگاه اسلام به چهره اسماعیل<sup>(ع)</sup> از گونه‌ای دیگر است. او یکی از نیاکان نژاد عرب مستعربه به‌شمار می‌رود.<sup>۸</sup> قرآن دوازده‌بار از وی نام می‌برد،<sup>۹</sup> او را به بردباری<sup>۱۰</sup> و نیکویی<sup>۱</sup>

۱. باوایترا، ۱۶ الف.

2. Ibid.

۳. براخوت، ۵۶ الف و ب.

4. Skolnik, Fred., vol.10, p.82; Singer, Isidore., vol.6, p.648.

5. Metzger, Bruce & Coogan, Michael, p.329.

۶. شاید یکی از عوامل این دگرگونی، بازتاب چهره اسماعیل<sup>(ع)</sup> در عهد جدید باشد. هرچند این چهره با آنچه الاهیات یهودی به‌دست می‌دهد هم‌راستا است؛ اما در چنین نمونه‌هایی، نباید تلاش پدیدآورندگان تلمود برای ایستادگی در برابر سراسر گزارش‌های مسیحی را کم‌اهمیت دانست.

۷. نامه پولس به غلاطیان، باب ۴، آیه ۲۹.

8. Bowker, John, p.478; Greenspahn, "Ishmael", v.7, p. 296; Landman, Isaac, v.5, p.609; Paret, Rudi, "Isma'il", *The Encyclopedia of Islam* (Second Edition), Leiden, Brill, 1960-2004, v.IV, p.185.

۹. سوره بقره(۲)، آیات ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۳۳، ۱۳۶ و ۱۴۰؛ سوره آل‌عمران(۳)، آیه ۸۴؛ سوره نساء(۴)، آیه ۱۶۳؛ سوره اٰنعام(۶)، آیه ۸۶؛ سوره ابراهیم(ع)(۱۴)، آیه ۳۹؛ سوره مریم(س)(۱۹)، آیه ۵۴؛ سوره انبیاء(۲۱)، آیه ۸۵؛ سوره ص(۳۸)، آیه ۴۸.

۱۰. سوره انبیاء(۲۱)، آیه ۸۵.

می‌ستاید، به فرود آمدن وحی بر او اشاره می‌کند،<sup>۲</sup> پسندیده نزد پروردگارش می‌خواند،<sup>۳</sup> و او را از پیامبران و فرستادگان الهی به‌شمار می‌آورد.<sup>۴</sup> همچنین از نگاه قرآن اسماعیل<sup>(ع)</sup> در کنار ابراهیم<sup>(ع)</sup>، نقش برجسته‌ای در برپایی خانه خدا در مکه دارد.<sup>۵</sup> بدین ترتیب، چهره او در قرآن، بسیار درخشان‌تر از کتاب مفسر است.<sup>۶</sup> باین‌همه، تهی بودن برخی آیات قرآن از نام او<sup>۷</sup> شگفتی‌ساز است. مفسران مسلمان کوشیده‌اند چرایی این پدیده را بازگو نمایند. دسته‌ای،<sup>۸</sup> فراگیری واژه «ذُرِّيَّة»، و دسته‌ای دیگر،<sup>۹</sup> سیاق سخن، به‌ویژه واژه «وَهَبْنَا» را، دلیل یادشدن نام او می‌دانند. ابن‌عاشور، آیات ۱۰۱ و ۱۰۰ سوره صافات (۳۷) را به اسماعیل<sup>(ع)</sup> برمی‌گرداند؛<sup>۱۰</sup> اما برخی دیگر،<sup>۱۱</sup> آن را نیز درباره اسحاق<sup>(ع)</sup> می‌دانند.

اسحاق<sup>(ع)</sup>، پسر دیگر ابراهیم<sup>(ع)</sup>، فرزند او از سارا است. عهد قدیم تأکید می‌کند که نسل فراوانی که خدا به ابراهیم<sup>(ع)</sup> نوید داده است، تنها از راه اسحاق<sup>(ع)</sup> پدید خواهد آمد.<sup>۱۲</sup>

۱. سوره ص (۳۸)، آیه ۴۸.

۲. سوره بقره (۲)، آیه ۱۳۶؛ سوره آل‌عمران (۳)، آیه ۸۴؛ سوره نساء (۴)، آیه ۱۶۳.

۳. سوره مریم (س) (۱۹)، آیه ۵۵.

۴. سوره مریم (س) (۱۹)، آیه ۵۴.

۵. سوره بقره (۲)، آیات ۱۲۵ و ۱۲۷.

6. Greenspahn, "Ishmael", vol.7, p. 296.

۷. سوره انبیاء (۲۱)، آیه ۷۲؛ سوره عنکبوت (۲۹)، آیه ۲۷.

۸. بلخی، مقاتل بن سلیمان، تفسیر مقاتل بن سلیمان، تحقیق عبدالله محمودشحاته، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۳۸۰؛ زمخشری، محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۵۱؛ طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، مقدمه الشیخ آغابزرگ الطهرانی و التحقیق أحمد قصیر العاملی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، ج ۸، ص ۲۰۲؛ رازی، محمد بن عمر (فخرالدین)، مفاتیح الغیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۵، ص ۴۹.

۹. بیضاوی، عبدالله بن عمر، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، تحقیق محمد عبدالرحمن المرعشلی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۱۹۳؛ آلوسی، محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق علی عبدالباری عطیة، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق، ج ۱۰، ص ۳۵۷.

۱۰. ج ۱۷، ص ۷۹ و ج ۲۳، ص ۶۳.

۱۱. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفة للطباعة و النشر، ۱۴۱۲ق، ج ۲۳، ص ۴۸؛ بلخی، مقاتل بن سلیمان، ج ۳، ص ۶۱۴؛ رازی، محمد بن عمر، ج ۲۲، ص ۱۶۱.

۱۲. کتاب پیدایش، باب ۲۱، آیه ۱۲.

مادرش سارا از ابراهیم<sup>(ع)</sup> می‌خواهد که اسماعیل<sup>(ع)</sup> و هاجر را از خانه خود بیرون کند، تا پسر او تنها وارث پدر گردد.<sup>۱</sup> ابراهیم<sup>(ع)</sup> برخلاف خواست درونی خود چنین می‌کند،<sup>۲</sup> و نیز نیز پیش از مرگ، همه دارایی‌های خود را به اسحاق<sup>(ع)</sup> می‌بخشد.<sup>۳</sup> پس از مرگ ابراهیم<sup>(ع)</sup>، خدا اسحاق<sup>(ع)</sup> را برکت می‌دهد،<sup>۴</sup> دوبار بر او آشکار می‌شود و با او سخن می‌گوید،<sup>۵</sup> با او پیمانی جاودانه می‌بندد،<sup>۶</sup> و او را به فراوانی فرزندان،<sup>۷</sup> و رسیدن آنان به شماره ستارگان آسمان، نوید می‌دهد؛<sup>۸</sup> مژده‌ای که پیش‌تر به پدرش، ابراهیم<sup>(ع)</sup>، داده‌است.<sup>۹</sup> او در کشت‌وکار خود نیز برکت فراوان می‌یابد<sup>۱۰</sup> و مردی توانگر و دارا می‌گردد.<sup>۱۱</sup> از نگاه عهد قدیم، این برکت از برای فرمان‌برداری پدرش، ابراهیم<sup>(ع)</sup>، از دستورهای الهی است.<sup>۱۲</sup> در چهل‌سالگی با دختر عموی خود، ربه‌کا، ازدواج می‌کند،<sup>۱۳</sup> و در شصت‌سالگی از او دارای دو پسر به‌نام‌های عیسو و یعقوب<sup>(ع)</sup> می‌شود.<sup>۱۴</sup> همچنین عهد قدیم، داستان دستور الهی به ابراهیم<sup>(ع)</sup> برای قربانی کردن او<sup>۱۵</sup> و چگونگی گزینش همسر برای او<sup>۱۶</sup> را نیز بازگو می‌کند.

---

۱. همان، باب ۲۱، آیه ۱۰.

۲. همان، باب ۲۱، آیه ۱۴.

۳. همان، باب ۲۵، آیه ۵.

۴. همان، باب ۲۵، آیه ۱۱ و باب ۲۶، آیات ۳ و ۴.

۵. همان، باب ۲۶، آیات ۲ تا ۵ و ۲۴.

۶. همان، باب ۱۷، آیات ۱۹ و ۲۱.

۷. همان، باب ۲۶، آیه ۲۴.

۸. همان، باب ۲۶، آیه ۴.

۹. همان، باب ۲۲، آیه ۱۷.

۱۰. همان، باب ۲۶، آیه ۱۲.

۱۱. همان، باب ۲۶، آیات ۱۳، ۱۴ و ۱۶.

۱۲. همان، باب ۲۶، آیه ۵.

۱۳. همان، باب ۲۴، آیه ۱۵ و باب ۲۵، آیه ۲۰.

۱۴. همان، باب ۲۵، آیات ۲۵ و ۲۶.

۱۵. کتاب پیدایش، باب ۲۲.

۱۶. همان، باب ۲۴.

زین پس، همواره در عهد قدیم، نام او در کنار پدرش، ابراهیم<sup>(ع)</sup>، جای می گیرد.<sup>۱</sup> از برخی بخش های عهد قدیم،<sup>۲</sup> می توان برتری اسحاق<sup>(ع)</sup> بر دیگر فرزندان ابراهیم<sup>(ع)</sup> را برداشت نمود.

اسحاق<sup>(ع)</sup> دومین نیای یهودیان،<sup>۳</sup> و نخستین از ایشان است که در هشتمین روز زندگی زندگی خود، مختون می گردد.<sup>۴</sup> او در نخستین عید پسخ چشم به جهان می گشاید.<sup>۵</sup> بخش هایی از تلمود،<sup>۶</sup> شکوه و درخشندگی تابش خورشید در زادروز او را همانند روزگار آمدن مسیحا توصیف می کنند.<sup>۷</sup> او یکی از اندک شمار کسانی است که در روزگار زندگی خود هرگز به گناه آلوده نمی شود،<sup>۸</sup> فرشته مرگ، توان ستاندن جاناش را ندارد، و جانوران خاکی پیکرش را نمی بلعند.<sup>۹</sup> به گزارش بخش هایی از تلمود،<sup>۱۰</sup> او بیش از دیگر

۱. کتاب پیدایش، باب ۲۸، آیه ۱۳ و باب ۳۱، آیات ۴۲ و ۵۳ و باب ۳۲، آیه ۹ و باب ۳۵، آیات ۱۲ و ۲۷ و باب ۴۸، آیات ۱۵ و ۱۶ و باب ۵۰، آیه ۲۴؛ کتاب خروج، باب ۲، آیه ۲۴ و باب ۳، آیات ۶، ۱۶ و ۱۵ و باب ۴، آیه ۵ و باب ۶، آیات ۸ و ۳۲، آیه ۱۳ و باب ۳۳، آیه ۱؛ کتاب لاویان، باب ۲۶، آیه ۴۲؛ کتاب اعداد، باب ۳۲، آیه ۱۰؛ کتاب تثویه، باب ۱، آیه ۸ و باب ۶، آیه ۱۰ و باب ۹، آیات ۲۷ و ۲۹، آیه ۱۳ و باب ۳۰، آیه ۲۰ و باب ۳۴، آیه ۴؛ کتاب نخست پادشاهان، باب ۱۸، آیه ۳۶؛ کتاب دوم پادشاهان، باب ۱۳، آیه ۲۳؛ کتاب نخست تواریخ ایام، باب ۲۹، آیه ۱۸؛ کتاب دوم تواریخ ایام، باب ۳۰، آیه ۶؛ ارمیا، باب ۳۳، آیه ۲۶.

۲. یوشع، باب ۲۴، آیه ۳.

3. Wigoder, Geoffrey, pp.397 & 593; Singer, Isidore, vol.6, p.616; Comay, Joan, p.146; Greenspahn, Frederick E., "Isaac", *The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan Publishing Company, 1987, vol.7, p.287, Landman, Isaac, vol.5, p.587; Skolnik, Fred, vol.10, p.32; Bowker, John, p.740.

4. Greenspahn, "Isaac", vol.7, p.288.

۵. کتاب پیدایش، باب ۲۱، آیه ۴.

6. Skolnik, Fred, vol.10, p.33.

۷. روش ها-شانا، ۱۱ الف.

۸. برایشیت ریآ، ۵۳؛ تنحومای پیدایش، ۱۰۷؛ روش ها-شانا، ۱۰ ب.

9. Bowker, John, p.477; Skolnik, Fred, vol.10, p.33; Singer, Isidore, vol.6, p.617. p.617.

10. Skolnik, Fred, vol.10, p.32; Singer, Isidore, vol.6, p.618; Bowker, John, p.477.

۱۱. باوایترا، ۱۷ الف.

12. Singer, Isidore, vol.6, p.618; Skolnik, Fred, vol.10, p.33.

۱۳. سنهدرین، ۸۹ ب.



نیاکان برای آمرزش گناهان یهودیان، فرزندان باواسطه خود، دست نیاز به درگاه الاهی دراز می‌کند،<sup>۱</sup> و شخینا از برای او یک پله به آسمان زمین نزدیک‌تر می‌شود.<sup>۳</sup> اما این، همه سخن سخن نیست. چهره او در میان نیاکان یهود، کم‌فروغ‌تر از دو دیگر است،<sup>۴</sup> و دانشمندان نگاه‌های ناهمگونی به برخی از بخش‌های زندگی او دارند. برای نمونه، او تنها نیایی است که یک نام بیشتر ندارد و هرگز پای از کنعان بیرون نمی‌گذارد.<sup>۵</sup> در بخش‌هایی از *مدراش*،<sup>۶</sup> *مدراش*،<sup>۷</sup> این نمونه‌ها، نشانه برگزیدگی و جایگاه ویژه اسحاق<sup>(ع)</sup> نزد خدا به‌شمار می‌رود؛<sup>۸</sup> می‌رود؛<sup>۹</sup> اما برخی<sup>۱۰</sup> چنین داده‌هایی را نشانگر پایین‌تر بودن جایگاه وی نسبت به دیگر نیاکان نیاکان یهود می‌دانند. در الاهیات یهودی، هرچند نمی‌توان کارکرد معرفتی ویژه‌ای را برای اسحاق<sup>(ع)</sup> برشمرد؛ اما شاید بتوان برخی پاره‌های تلمود را نشانه‌هایی کم‌رنگ از کارکرد مسئولیتی وی به‌شمار آورد. با این‌همه، اسحاق<sup>(ع)</sup> در دین یهود جایگاه پیامبری ندارد.

چهره اسحاق<sup>(ع)</sup> در *عهد جدید*، هم‌راستا با *عهد قدیم* است. *عهد جدید* نیز اسحاق<sup>(ع)</sup> را برترین فرزند ابراهیم<sup>(ع)</sup> و تنها وارث او می‌داند،<sup>۹</sup> فرزندان او را همان نسل نوید داده شده به ابراهیم<sup>(ع)</sup> به‌شمار می‌آورد،<sup>۱۰</sup> و خدا را خدای ابراهیم<sup>(ع)</sup>، اسحاق<sup>(ع)</sup> و یعقوب<sup>(ع)</sup> می‌خواند.<sup>۱۱</sup> نام اسحاق<sup>(ع)</sup> در تبارنامه‌های انجیلی عیسی<sup>(ع)</sup> به‌چشم می‌خورد.<sup>۱۲</sup> پولس او را نیای مسیحیان<sup>۱۳</sup> و فرزند خدا می‌داند، و مسیحیان را همچون او فرزندان خدا می‌خواند.<sup>۱</sup> افزون

1. Singer, Isidore, vol.6, p.618.

۲. همچنین بنگرید(!) به جای خالی نام او در: اشعیا، باب ۶۳، آیه ۱۶.

۳. برائشیت‌ریا، ۱۹، ۱۳.

4. Wigoder, Geoffry, p.397; Landman, Isaac, vol.5, p.588; Metzger, Bruce & Coogan, Michael, p.325; Comay, Joan, p.147.

۵. کتاب پیدایش، باب ۲۶، آیه ۲.

۶. مدراش پیدایش، ۶۴، ۸.

7. Landman, Isaac., vol.5, p.589.

8. Greenspahn, "Isaac", vol.7, p.288; Wigoder, Geoffry, p.397.

۹. نامه پولس به غلاطیان، باب ۴، آیه ۳۰.

۱۰. نامه پولس به رومیان، باب ۹، آیات ۹ تا ۱۱؛ نامه به عبرانیان، باب ۱۱، آیه ۱۸.

۱۱. انجیل متا، باب ۸، آیه ۱۱ و باب ۲۲، آیه ۳۲؛ انجیل مرقس، باب ۱۲، آیه ۲۶؛ انجیل لوقا، باب ۱۳، آیه ۲۸ و

باب ۲۰، آیه ۳۷؛ اعمال رسولان، باب ۳، آیه ۱۳ و باب ۷، آیه ۳۲.

۱۲. انجیل متا، باب ۱، آیه ۲؛ انجیل لوقا، باب ۳، آیه ۳۴.

۱۳. نامه پولس به رومیان، باب ۹، آیه ۱۰.

بر اینها، عهد جدید به یاری الاهی برای زاده شدن اسحاق<sup>(ع)</sup> ۲ مختون شدن او در هشتمین روز زندگی،<sup>۳</sup> و قربانی شدن او،<sup>۴</sup> اشاره می کند. آیه ۲۰ باب ۱۱ «نامه به عبرانیان»، سخن از نبوت اسحاق<sup>(ع)</sup> و کارکرد معرفتی پیامبرانه او را پیش می کشد. برخی مفسران مسیحی،<sup>۵</sup> این آیه را به گزارش عهد قدیم از برکت دادن اسحاق<sup>(ع)</sup> به یعقوب<sup>(ع)</sup> ۶ برمی گردانند؛ اما در عهد قدیم و الهیات یهودی، از این گزارش، چنین جایگاه و کارکردی برای اسحاق<sup>(ع)</sup> برداشت نمی شود. الهیات مسیحی اسحاق<sup>(ع)</sup> را پیش نمونه عیسی<sup>(ع)</sup> به شمار می آورد. او بر بالای هیزم گاه بسته شد<sup>۷</sup> همچنان که عیسی<sup>(ع)</sup> نیز بر بالای صلیب بسته شد.<sup>۸</sup> او در روز سوم به سوی قربان گاه برده شد<sup>۹</sup> همچنان که عیسی<sup>(ع)</sup> نیز در روز سوم از گور برخاست.<sup>۱۰</sup>

قرآن هفده بار از اسحاق<sup>(ع)</sup> نام می برد؛<sup>۱۱</sup> او را بنده خدا می خواند،<sup>۱</sup> و به شایستگی و نیکوکاریش می ستاید.<sup>۲</sup> از زاده شدنش در روزگار پیری پدر،<sup>۳</sup> رسیدن مژده الاهی این رویداد

۱. نامه پولس به غلاطیان، باب ۴، آیه ۲۸.

۲. همان، باب ۴، آیه ۲۹.

۳. اعمال رسولان، باب ۷، آیه ۸.

۴. نامه به عبرانیان، باب ۱۱، آیات ۱۷ تا ۱۹؛ نامه یعقوب، باب ۲، آیه ۲۱.

5. Barton, John & Muddiman, John (eds.), *The Oxford Bible Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2001, p.1252.

۶. کتاب پیدایش، باب ۲۷، آیات ۲۷ تا ۴۰.

۷. همان، باب ۲۲، آیه ۹.

۸. انجیل متا، باب ۲۷، آیات ۳۵ تا ۳۲؛ انجیل مرقس، باب ۱۵، آیه ۲۴؛ انجیل لوقا، باب ۲۳، آیات ۲۳ و ۳۳ و باب ۲۴، آیه ۲۰؛ انجیل یوحنا، باب ۱۹، آیات ۱۸، ۲۳ و ۲۵؛ اعمال رسولان، باب ۲، آیه ۲۳ و باب ۱۰، آیه ۳۹؛ نامه پولس به کولسیان، باب ۲، آیه ۱۴؛ نامه به عبرانیان، باب ۶، آیه ۶.

۹. کتاب پیدایش، باب ۲۲، آیه ۴.

۱۰. انجیل متا، باب ۱۲، آیه ۴۰ و باب ۱۶، آیه ۲۱ و باب ۱۷، آیه ۲۳ و باب ۲۰، آیه ۱۹ و باب ۲۶، آیه ۶۱ و باب ۲۷، آیات ۴۰ و ۶۳؛ انجیل مرقس، باب ۸، آیه ۳۱ و باب ۹، آیه ۳۱ و باب ۱۰، آیه ۳۴؛ انجیل لوقا، باب ۹، آیه ۲۲ و باب ۱۳، آیه ۳۲ و باب ۱۸، آیات ۳۲ و ۳۳ و باب ۲۴، آیات ۷، ۲۱ و ۲۶؛ انجیل یوحنا، باب ۲، آیات ۱۹ تا ۲۱؛ اعمال رسولان، باب ۱۰، آیه ۴۰؛ نامه نخست پولس به قرنتیان، باب ۱۵، آیه ۴.

۱۱. سوره بقره (۲)، آیات ۱۳۳، ۱۳۶ و ۱۴۰؛ سوره آل عمران (۳)، آیه ۸۴؛ سوره نساء (۴)، آیه ۱۶۳؛ سوره انعام (۶)، آیه ۸۴؛ سوره هود (ع) (۱۱)، آیه ۷۱ (دوبار)؛ سوره یوسف (ع) (۱۲)، آیات ۶ و ۳۸؛ سوره ابراهیم (ع) (۱۴)، آیه ۳۹؛

رویداد خجسته به ابراهیم<sup>(ع)</sup> و سارا،<sup>۴</sup> و نعمت بی‌کران الهی بر وی، یاد می‌کند،<sup>۵</sup> و او را بخشش الهی به ابراهیم<sup>(ع)</sup>،<sup>۶</sup> و برکت یافته از سوی خدا می‌خواند.<sup>۷</sup> اما آنچه در گزارش قرآنی از اسحاق<sup>(ع)</sup>، بسیار برجسته است، تأکید بر کارکردهای مسئولیتی و معرفتی اوست؛<sup>۸</sup> به‌ویژه که قرآن، به فرود آمدن وحی الهی بر او نیز، اشاره می‌کند.<sup>۹</sup> بدین ترتیب، می‌توان چهره او در قرآن را بسیار درخشان دانست.

### داستان قربانی در کتاب مقدس و قرآن

داستان قربانی یکی از برجسته‌ترین بخش‌های زندگی پسران ابراهیم<sup>(ع)</sup> است. این داستان در آیات ۱۹ تا ۲۲ باب «کتاب پیدایش» می‌آید، و از آن‌روی در ادیان ابراهیمی برجستگی دارد که بالاترین اندازه ایمان در دل یک انسان را به‌نمایش می‌گذارد. در این گزارش، دستور الهی به ابراهیم<sup>(ع)</sup> این است که اسحاق<sup>(ع)</sup> باید در راه او قربانی شود.<sup>۱۰</sup> ابراهیم<sup>(ع)</sup> می‌پذیرد و قربان‌گاه و قربانی را آماده می‌سازد؛<sup>۱۱</sup> اما سرانجام فرشته خدا او را از ریختن خون اسحاق<sup>(ع)</sup> باز می‌دارد،<sup>۱۲</sup> و در پایان ابراهیم<sup>(ع)</sup> قوچی را به جای اسحاق<sup>(ع)</sup> قربانی می‌کند.<sup>۱</sup>

- 
- سوره مریم(س)(۱۹)، آیه ۴۹؛ سوره انبیاء(۲۱)، آیه ۷۲؛ سوره عنکبوت(۲۹)، آیه ۲۷؛ سوره صافات(۳۷)؛ آیات ۱۱۲ و ۱۱۳؛ سوره ص(۳۸)، آیه ۴۵.
۱. سوره ص(۳۸)، آیه ۴۵.
  ۲. سوره انبیاء(۲۱)، آیه ۷۲.
  ۳. سوره ابراهیم(ع)(۱۴)، آیه ۳۹.
  ۴. سوره هود(ع)(۱۱)، آیه ۷۱؛ سوره صافات(۳۷)، آیه ۱۱۲.
  ۵. سوره یوسف(ع)(۱۲)، آیه ۶.
  ۶. سوره انعام(۶)، آیه ۸۴؛ سوره ابراهیم(ع)(۱۴)، آیه ۳۹؛ سوره مریم(س)(۱۹)، آیه ۴۹؛ سوره انبیاء(۲۱)، آیه ۷۲؛ سوره عنکبوت(۲۹)، آیه ۲۷.
  ۷. سوره صافات(۳۷)، آیه ۱۱۳.
  ۸. سوره ص(۳۸)، آیه ۴۵.
  ۹. سوره بقره(۲)، آیه ۱۳۶؛ سوره آل عمران(۳)، آیه ۸۴؛ سوره نساء(۴)، آیه ۶۳.
  ۱۰. کتاب پیدایش، باب ۲۲، آیه ۲.
  ۱۱. کتاب پیدایش، باب ۲۲، آیات ۹ و ۱۰.
  ۱۲. همان، باب ۲۲، آیات ۱ و ۱۲.

اینجاست که فرشته‌الاهی دوباره بانگ برمی‌دارد و پیمان خدا با ابراهیم<sup>(ع)</sup> برای برکت یافتن او<sup>۲</sup> و فرزندان‌اش،<sup>۳</sup> و فراوانی و پیروزی ایشان را<sup>۴</sup> یادآوری می‌کند. زین‌پس، در عهد قدیم قربانی کردن نخستین پسر کاری ناروا به‌شمار می‌رود، و برای همیشه برمی‌افتد.<sup>۵</sup> این داستان در دین یهود جایگاه بسیار بالایی دارد.<sup>۶</sup> فیلون آن را نخستین کوشش بشر برای براندازی رسم پلید نخست‌زاده‌کشی می‌داند.<sup>۷</sup> دانشمندان یهودی آن را نمایش‌دهنده ایمان<sup>۸</sup> و برگزیدگی الاهی یهودیان،<sup>۹</sup> و ضامن آمرزیده‌شدن گناهان آنان از سوی خدا<sup>۱۰</sup> به‌شمار می‌آورند. عهد جدید نیز این داستان را نشانه اوج ایمان ابراهیم<sup>(ع)</sup> می‌داند؛<sup>۱۱</sup> اما دستگاه اندیشه مسیحی، از اینها فراتر می‌رود. برخی از پدران نخستین کلیسا مانند کلمنت و ترتولیان،<sup>۱۲</sup> آن را پیش‌نمونه جان‌باختن عیسی<sup>(ع)</sup> بر صلیب می‌پندارند.<sup>۱۳</sup> قرآن نیز از این داستان یاد می‌کند؛<sup>۱۴</sup> اما در گزارش قرآنی، قهرمان داستان ابراهیم<sup>(ع)</sup> است؛ بیشترین سخن از زبان او گفته می‌شود،<sup>۱۵</sup> و خدا با اوست که گفتگو می‌کند.<sup>۱۶</sup> در پایان نیز قرآن او را بنده مؤمن می‌خواند<sup>۱۷</sup> و بر او درود می‌فرستد.<sup>۱۸</sup>

۱. همان، باب ۲۲، آیه ۱۳.

۲. همان، باب ۲۲، آیه ۱۵.

۳. همان، باب ۲۲، آیه ۱۸.

۴. همان، باب ۲۲، آیه ۱۶.

۵. برای نمونه نک: کتاب خروج، باب ۱۳، آیات ۱۳ تا ۱۵ و باب ۳۴، آیه ۲۰؛ کتاب لاویان، باب ۱۸، آیه ۲۱؛ کتاب دوم پادشاهان، باب ۱۶، آیه ۳ و ۲۱، آیه ۶؛ ارمیا، باب ۱۹، آیه ۵؛ میکا، باب ۶، آیات ۷ و ۸.

6. Greenspahn, "Isaac", vol.7, p.288; Singer, Isidore, vol.1, p.303.

7. Wigoder, Geoffrey, p.46.

8. Singer, Isidore, vol.1, p.303.

9. Metzger, Bruce & Coogan, Michael, p.325; Landman, Isaac, vol.1, p.143.

10. Singer, Isidore, vol.6, p.618; Landman, Isaac, vol.1, p.143.

11. Metzger, Bruce & Coogan, Michael, p.43.

۱۲. نامه به عبرانیان، باب ۱۱، آیات ۱۷ تا ۱۹؛ نامه یعقوب، باب ۲، آیه ۲۱.

13. Skolnik, Fred, vol.1, p.555; Metzger, Bruce & Coogan, Michael, p.43.

14. Skolnik, Fred, vol.1, p.285; Metzger, Bruce & Coogan, Michael, pp.43&325.

۱۵. سوره صافات (۳۷)، آیات ۱۰۰ تا ۱۱۳.

۱۶. سوره صافات (۳۷)، آیات ۱۰۰ و ۱۰۲.

۱۷. سوره صافات (۳۷)، آیات ۱۰۴ تا ۱۰۶.

۱۸. سوره صافات (۳۷)، آیه ۱۱۱.

### از قربانی تا وراثت: گزارش تاریخی

تا اینجا می‌توان داستان قربانی را یکی از مهم‌ترین داستان‌های مشترک میان متون مقدس ادیان ابراهیمی به‌شمار آورد. اما از سوی دیگر، این داستان، دستمایه یکی از کشمکش‌های گسترده میان الهیات اسلامی، با الهیات یهودی و مسیحی نیز شده است؛ چالشی که کانون آن را کیستی قربانی پدید می‌آورد، و می‌توان هدف پایانی هر کوششی برای بازگویی دیگر جزییات این داستان را رسیدن به پاسخ همین پرسش دانست: قربانی کیست؟ اسماعیل<sup>(ع)</sup> یا اسحاق<sup>(ع)</sup>؟

در نگاه نخست، می‌توان چنین پرسشی را دورشدن از آرمان بنیادین بازگویی آن، که همانا الگوسازی از ایمان و سرسپردگی ابراهیم<sup>(ع)</sup> در برابر دستور الهی است، به‌شمار آورد. اما هنگامی که از لابلاهای گزارش‌های عهد قدیم، پیوند میان نخست‌زادگی و قربانی با وراثت و حتی جانشینی و پادشاهی را در فرهنگ یهود درمی‌یابیم،<sup>۲</sup> اهمیت چالش بر سر کیستی این قربانی بیشتر و بهتر هویدا می‌شود. زیرا هرچند اسماعیل<sup>(ع)</sup> نخست‌زاده ابراهیم<sup>(ع)</sup> و برپایه دستورهای تورات وارث اوست،<sup>۳</sup> اما برپایه قانون‌های بین‌النهرین<sup>۴</sup> خاستگاه ابراهیم<sup>(ع)</sup>، اسحاق<sup>(ع)</sup>؛ فرزند او از سارا، باید نخستین فرزند و وارث اصلی او به‌شمار آید.<sup>۵</sup> این نکته از سوی دیگری نیز حائز اهمیت است. به گزارش عهد قدیم، ابراهیم<sup>(ع)</sup> همه دارایی خود را به اسحاق<sup>(ع)</sup> می‌بخشد،<sup>۶</sup> و حتی به پسران قطوره نیز هدایایی می‌دهد،<sup>۷</sup> اما هیچ سخنی از اسماعیل<sup>(ع)</sup> به‌میان نمی‌آورد.<sup>۸</sup> پذیرش این گزارش هنگامی دشوارتر می‌شود که

۱. سوره صافات (۳۷)، آیه ۱۰۹.

۲. کتاب خروج، باب ۱۱، آیه ۵؛ کتاب اعداد، باب ۳، آیات ۵۰ تا ۵۰؛ کتاب دوم پادشاهان، باب ۳، آیه ۲۷؛ مزامیر، مزمو ۸۹، آیه ۲۷.

۳. کتاب تثنیه، باب ۲۱، آیات ۱۵ و ۱۶.

۴. حمورابی، ۱۴۶؛ نک: Skolnik, vol.8, p205.

5. Metzger, Bruce & Coogan, Michael, p.266.

۶. کتاب پیدایش، باب ۲۴، آیه ۳۶ و باب ۲۵، آیه ۵.

۷. کتاب پیدایش، باب ۲۵، آیه ۶.

۸. به‌گفته فریزر عبرانیان کهن پسر کوچک‌تر را وارث اصلی پدر می‌دانستند (Landman, Isaac, vol.5, p.565). باین‌همه باز هم نمی‌توان دریافت چرا اسماعیل<sup>(ع)</sup> هیچ ارثی از ابراهیم<sup>(ع)</sup> نمی‌برد.

می‌بینیم؛ در پرده پایانی گزارش عهد قدیم از داستان زندگی ابراهیم<sup>(ع)</sup>، اسماعیل<sup>(ع)</sup> نیز به‌همراه اسحاق<sup>(ع)</sup> پیکر پدر را به خاک می‌سپارد.<sup>۱</sup> پس نمی‌توان عواملی مانند دوری پسر از پدر یا ناآگاهی او از مرگ پدر را علت بی‌بهرگی او از جایگاه وراثت دانست. بدین ترتیب، با تفاوت دو دستگاه قانون‌گذاری بر سر تعیین وارث ابراهیم<sup>(ع)</sup> روبه‌رو هستیم و می‌توان پافشاری سنت‌های یهودی و مسیحی بر شناختن اسحاق<sup>(ع)</sup> به‌عنوان قربانی را در همین راستا ارزیابی نمود. گویا از نگاه این دو سنت این قربانی، هر که باشد، پس از ابراهیم<sup>(ع)</sup> وارث جایگاه و کارکردهای او خواهد بود. دشواری داوری آنگاه بیشتر می‌شود که می‌بینیم قرآن نیز نام قربانی را به‌میان نمی‌آورد. بدین ترتیب، بهترین راه برای داوری در این باره بررسی دیدگاه‌های گوناگون پیروان ادیان ابراهیمی و گزینش بهترین و خردمندانه‌ترین آنهاست.

تلمود داستان قربانی را برجسته‌ترین رویداد زندگی اسحاق<sup>(ع)</sup> به‌شمار می‌آورد،<sup>۲</sup> آمادگی وی برای جان‌دادن در راه خدا را می‌ستاید<sup>۳</sup> و او را پیش‌نمونه همه یهودیانی به‌شمار به‌شمار می‌آورد که خواهان جان‌فشانی در راه خدا هستند.<sup>۴</sup> از سوی دیگر، نخستین جرقه‌های کشمکش میان دو برادر را می‌توان در تلمود بازجست. در بخش‌هایی،<sup>۵</sup> گفتگوی برتری‌جویانه آنان اینچنین گزارش می‌شود: اسماعیل<sup>(ع)</sup> به اسحاق<sup>(ع)</sup> می‌گوید: «من در سیزده‌سالگی، خودخواسته مختون گردیده‌ام اما تو در هشت‌روزگی، بی‌آن‌که خود خواسته باشی، مختون شده‌ای.» اسحاق<sup>(ع)</sup> بدو پاسخ می‌دهد: «بر خود مبال که سه قطره خون در راه خدا بر زمین ریخته‌ای! اینک من در سی‌وهفت‌سالگی، با خرسندی آماده‌ام تا همه خون خود را در راه خدا بر خاک بریزم.»<sup>۶</sup> باین‌همه، برخی از دانشمندان پرسش اسحاق<sup>(ع)</sup> از

۱. کتاب پیدایش، باب ۲۵، آیه ۹.

2. Greenspahn, "Isaac", vol.7, p.288.

3. Singer, Isidore, vol.6, p.616.

4. Wigoder, Geoffry, p.397; Skolnik, Fred, vol.1, p.556; Singer, Isidore, vol.6, p.618.

۵. استریا، ۱.

۶. برایش‌ریا، ۵۵، ۴؛ سنهدرین، ۸۹ب.

7. Singer, Isidore, vol.6, p.617; Landman, Isaac, vol.5, p.588; Skolnik, Fred, vol.10, p.33.

ابراهیم<sup>(ع)</sup> را نشانگر دودلی وی می‌دانند<sup>۲</sup> و بخش‌هایی از تلمود<sup>۳</sup> به کشمکش درونی او برای بیرون‌راندن اندیشه‌های شیطانی از سر خود و بخش‌هایی دیگر<sup>۴</sup> به کوشش او برای نرم‌کردن دل پدر، و چشم‌پوشی او از این خون‌ریزی، اشاره می‌کنند.<sup>۵</sup> از سوی دیگر، آشفتگی‌ها و ناهماهنگی‌هایی نیز میان بخش‌های گوناگون گزارش‌های تلمودی داستان به‌چشم می‌خورد. در برخی نمونه‌ها، اسحاق<sup>(ع)</sup> به‌دست ابراهیم<sup>(ع)</sup> کشته می‌شود؛ اما خدا او را دگر بار زنده می‌سازد.<sup>۶</sup> عهد جدید نیز به امیدواری ابراهیم<sup>(ع)</sup> به زنده‌شدن دوباره اسحاق<sup>(ع)</sup> پس از قربانی، اشاره می‌کند.<sup>۷</sup> بخش‌هایی از تلمود،<sup>۸</sup> به همراهی اسماعیل<sup>(ع)</sup> با ابراهیم<sup>(ع)</sup>، اسحاق<sup>(ع)</sup> و الیعازر، هنگام قربانی، اشاره می‌کنند.<sup>۹</sup> یکی دیگر از نمونه‌های ناسازگاری زمان این رویداد است. از نگاه برخی دانشمندان یهودی، این داستان بی‌درنگ پس از گرفتن اسحاق<sup>(ع)</sup> از شیر روی می‌دهد.<sup>۱۰</sup> این سخن نمی‌تواند درست باشد؛ زیرا عهد قدیم گفتگوی درگرفته میان پسر و پدر را گزارش می‌کند.<sup>۱۱</sup> به‌گزارش بخش‌هایی از تلمود<sup>۱۲</sup> شنیدن خبر کشته‌شدن اسحاق<sup>(ع)</sup> به‌دست ابراهیم<sup>(ع)</sup> آنچنان بر جان سارا گران می‌آید که وی در دم جان می‌سپارد.<sup>۱۳</sup> براین‌پایه، همان‌گونه که بخش‌هایی از تلمود<sup>۱۴</sup> تصریح می‌کنند<sup>۱۵</sup> اسحاق<sup>(ع)</sup> باید در آن هنگام، سی‌وسه‌ساله باشد. اما بخش‌هایی دیگر،<sup>۱۶</sup> اسحاق<sup>(ع)</sup> را در این هنگام، سی‌وهفت‌ساله می‌دانند.<sup>۱۷</sup>

۱. کتاب پیدایش، باب ۲۲، آیه ۷.

2. Greenspahn, "Isaac", vol.7, p.288.

۳. برایشیت‌رتا، ۵۵: تنحومای پیدایش، ۴۶.

۴. برایشیت‌رتا، ۵۶، ۵.

5. Singer, Isidore., vol.6, p.617; Wigoder, Geoffry, p.47.

6. Greenspahn, "Isaac", vol.7, p.288.

۷. نامه به عبرانیان، باب ۱۱، آیه ۱۹.

۸. ویقرارتا، ۲۶، ۷.

9. Skolnik, Fred, vol.10, p.81.

10. Singer, Isidore, vol.6, p.617.

۱۱. کتاب پیدایش، باب ۲۲، آیات ۷ و ۸.

۱۲. برایشیت‌رتا، ۵۸، ۵؛ پرقی رتبی الیعازر، ۳۲.

13. Singer, Isidore, vol.6, p.617 & vol.11, p.56; Wigoder, Geoffry, pp.397&683.

۱۴. برایشیت‌رتا، ۵۶، ۸؛ پرقی رتبی الیعازر، ۳۱؛ تنآ دو الیاهو، ۲۷.

15. Singer, Isidore, vol.6, p.617; Wigoder, Geoffry, p.397.

پرسش از کیستی قربانی در میان مسلمانان پیشینه‌ای بس دراز دارد، و به روزگار خلیفه دوّم، عمر بن خطاب بازمی‌گردد.<sup>۴</sup> در بستری تاریخی، بیشتر دانشمندان مسلمان قربانی را اسماعیل (ع) می‌دانند؛ اما برخی از آنان،<sup>۵</sup> او را اسحاق (ع) می‌دانند.<sup>۶</sup> از سخن شیخ صدوق<sup>۷</sup> و کوشش وی برای جمع میان حدیث‌های نشانگر قربانی بودن اسحاق (ع) و اسماعیل (ع)،<sup>۸</sup> چنین برمی‌آید که وی نیز حدیث‌های نشانگر قربانی بودن اسحاق (ع) را می‌پذیرد.

۱. برابر گزارش عهد قدیم اسحاق (ع) در نودمین سال زندگی سارا زاده می‌شود (کتاب پیدایش؛ باب ۱۷، آیه ۱۷)، و از سوی دیگر سارا در یکصد و بیست و هفت سالگی درمی‌گذرد (کتاب پیدایش؛ باب ۲۳، آیه ۱). پس، اگر بر پایه دیدگاه دانشمندان تلمودی، قربانی و مرگ سارا در یک سال روی داده باشد، اسحاق (ع) در این هنگام، سی و هفت ساله بوده است.

۲. براسنیت ریئا، ۵۶، ۸.

3. Skolnik, Fred., vol.1, p.556.

۴. أبو الحسن، صدیق عبدالعظیم، «الذبیح؛ من هو؟»، مجلّة السّرعیّة و التّراسّات الإسلامیّة، العدد الحادی و العشرون، جمادی الآخره ۱۴۱۴ق؛ ص ۱۵ و ۱۷.

۵. طبری، محمد بن جریر، ج ۲۳، ص ۵۳ تا ۵۰؛ بلخی، مقاتل بن سلیمان، ج ۳، ص ۶۱۴.

۶. برابر برخی گزارش‌ها (McAuliff, 2001, vol.1, p10) بیشتر دانشمندان مسلمان در سده‌های نخست هجری قربانی را اسحاق (ع) می‌دانند.

۷. ابن بابویه القمی (الشیخ الصدوق)، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۳۱.

۸. «و قد اختلفت الروایات فی الذبیح؛ فمنها ما ورد بأته اسماعیل (ع)، و منها ما ورد بأته إسحاق (ع)، و لا سبیل إلى ردّ الأخبار متی صحّ طرقها، و كان الذبیح اسماعیل (ع)؛ لكنّ إسحاق (ع) لما ولد بعد ذلك تمنى أن یكون هو الذی أمر أبوه بذبحه، و كان یصبر لأمر الله عزّ و جلّ و یسلم له کصبر أخیه و تسلیمه، فینال بذلك درجته فی الثواب، فعلم الله عزّ و جلّ ذلك من قلبه، فسمّاه بین ملائکته ذبیحاً لتمنیّه لذلك، و قد ذكرت إسناده ذلك فی کتاب النبوة متصلاً بالصّادق (ع)» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۳۱) «در روایت‌های پیرامون کیستی قربانی، اختلاف‌هایی دیده می‌شود؛ برخی، او را اسماعیل (ع)؛ و برخی دیگر، اسحاق (ع) می‌دانند. چنین روایت‌هایی را؛ به‌ویژه هنگامی که سند درستی دارند، نمی‌توان نادیده گرفت. بدین ترتیب باید گفت؛ قربانی، اسماعیل (ع) بود؛ اما هنگامی که اسحاق (ع)، پس از آن داستان چشم بر جهان گشود، آرزو نمود که کاش او آن کسی می‌بود که خدا به ابراهیم (ع) قربانی کردنش را دستور داد. او، خواست خدا را پذیرفت و خود را تسلیم او نمود، پس به پاداش {قربانی بودن} دست یافت؛ خدا نیز از اندرون او آگاه شد، و او را در میان فرشتگان خود، قربانی نامید. من سند متصل این روایت به امام صادق (ع) را در کتاب نبوت یاد نموده‌ام».



استدلال‌های دانشمندان مسلمان بر ذبیح‌بودن اسماعیل<sup>(ع)</sup> را می‌توان به چند دسته تقسیم نمود. دسته نخست،<sup>۱</sup> از سیاق آیات قرآن چنین برداشت می‌کنند که قربانی نمی‌تواند اسحاق<sup>(ع)</sup> باشد، زیرا در گزارش قرآنی مژده زاده‌شدن اسحاق<sup>(ع)</sup> در پایان داستان می‌آید. دسته‌ای دیگر<sup>۲</sup> با تأکید بر عنصر مکان، قربان‌گاه را در نزدیکی شهر مکه، زیست‌گاه اسماعیل<sup>(ع)</sup> می‌دانند.<sup>۳</sup> بی‌گمان، از نگاه این دسته گزارش عهد قدیم که قربان‌گاه را روی کوهی در سرزمین موریا گزارش می‌کند،<sup>۴</sup> چندان اعتباری ندارد. دسته‌ای دیگر از دانشمندان دانشمندان مسلمان<sup>۵</sup> از حدیث منسوب به پیامبر<sup>(ص)</sup> که در آن ایشان خود را فرزند دو

۱. طوسی، محمد بن حسن، ج ۸، ص ۵۱۸؛ طبرسی، فضل بن حسن، *جوامع الجامع*، تهران/قم، انتشارات دانشگاه تهران/جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۷ش؛ ج ۳، ص ۴۱۷؛ همو، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، ناصرخسرو، ۱۳۷۲ش، ج ۸، ص ۷۰۹؛ ابن شهر آشوب، محمد بن علی، *مشابه القرآن و مختلفه*، قم، بیدار، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۲۷؛ بیضاوی، عبدالله بن عمر، ج ۵، ص ۱۵؛ ابن عاشور، محمد بن طاهر، *التحریر و التئویر*، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا، ج ۲۳، ص ۶۳، ۶۹ و ۷۲؛ طباطبایی، محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۲۳۲ و ۲۳۴ و ج ۱۷، ص ۱۵۴؛ ابوالحسن، صدیق عبدالعظیم، ص ۳۰.

۲. زمخشری، محمود، ج ۴، ص ۵۶؛ رازی، محمد بن عمر، ج ۲۶، ص ۳۴۷؛ ابن عاشور، محمد بن طاهر، ج ۲۳، ص ۷۰؛ طباطبایی، محمدحسین، ج ۷، ص ۲۳۱؛ ابوالحسن، صدیق عبدالعظیم، ص ۲۷ و ۳۰.

۳. همچنین، برای دیدن برخی گزارش‌های تاریخی نشان‌گر آویخته‌بودن شاخ گوسفند قربانی‌شده به دیوار کعبه، نک: زمخشری، محمود، ج ۴، ص ۵۶؛ رازی، محمد بن عمر، ج ۲۶، ص ۳۴۸؛ ابن عاشور، محمد بن طاهر، ج ۲۳، ص ۷۱؛ ابوالحسن، صدیق عبدالعظیم، ص ۲۵ تا ۲۷؛ علی، جواد، *المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام*، بغداد، الشریف الرضی، ۱۳۸۰، ج ۶، ص ۴۳۵.

۴. کتاب پیدایش، باب ۲۲، آیه ۲.

۵. زمخشری، محمود، ج ۴، ص ۵۶؛ مفید، محمد بن محمد بن نعمان (الشیخ المفید)، *تفسیر القرآن المجید*، مع مع التحقیق لمحمدعلی آیازی، قم، مرکز تبلیغات اسلامی، ۱۴۲۴ق، ص ۴۳۱؛ همو، *الفصول المختارة*، قم، المؤتمر العالمی للشیخ المفید، ۱۴۱۳ق، ص ۶۰؛ طوسی، محمد بن حسن، ج ۸، ص ۵۱۸؛ طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۴۱۷؛ همو، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۷۰۹؛ ابن شهر آشوب، محمد بن علی، ج ۱، ص ۲۲۷؛ رازی، محمد بن عمر، ج ۲۶، ص ۳۴۷؛ بیضاوی، عبدالله بن عمر، ج ۵، ص ۱۵؛ ابن عاشور، محمد بن طاهر، ج ۲۳، ص ۶۹ و ۷۰؛ ابوالحسن، صدیق عبدالعظیم، ص ۳۵ و ۳۶.

قربانی (ابن الذبیحین)<sup>۱</sup> می خوانند، قربانی بودن اسماعیل<sup>(ع)</sup> را برداشت می کنند. برای نمونه، شیخ طوسی استدلال یادشده را این گونه صورت بندی می کند:<sup>۲</sup>

(۱) محمد<sup>(ص)</sup>، فرزند دو قربانی است.

(۲) محمد<sup>(ص)</sup>، از فرزندان اسماعیل<sup>(ع)</sup> است.

در نتیجه: قربانی، همان اسماعیل<sup>(ع)</sup> است.

با این همه، پذیرش گزاره (۱) مشروط به درستی سند حدیث یادشده می باشد. اما آمدن نام معاویه بن ابی سفیان در سند حدیث گزارش شده<sup>۳</sup> پذیرش آن را، دست کم در نگاه شیعی، با دشواری روبه رو می نماید. همچنین از متن روایت یادشده در نوشته های شیخ صدوق<sup>۴</sup> نیز درستی سند حدیث یادشده بر نمی آید؛ زیرا راوی تنها در پی بررسی دلالتی حدیث می باشد.<sup>۵</sup> افزون بر اینها، برخی بررسی های سندی با نگاه سنی<sup>۶</sup> نیز، بر پذیرفتنی نبودن حدیث یادشده، تأکید می کنند. بدین ترتیب، نمی توان استدلال بالا را برخوردار از پایه هایی استوار دانست.<sup>۷</sup>

در این میان، دسته دیگری از دانشمندان مسلمان<sup>۸</sup> با رهیافتی بینامتنی، به سراغ بررسی عهد قدیم می روند تا نشان دهند که حتی برپایه آن گزارش نیز قربانی کسی نیست مگر

۱. منظور از قربانی نخست اسماعیل<sup>(ع)</sup> و قربانی دوم عبدالله پدر پیامبر<sup>(ص)</sup> می باشد.

۲. ج ۸، ص ۵۱۸.

۳. طبری، محمد بن جریر، ج ۲۳، ص ۵۵؛ ابن عاشور، محمد بن طاهر، ج ۲۳، ص ۶۹.

۴. ابن بابویه القمی (الشیخ الصدوق)، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا<sup>(ع)</sup>، تهران، جهان، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۱۰ تا ۲۱۲؛ همو، الخصال، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۵۸ تا ۵۸.

۵. «حدثنا أحمد بن الحسن القطان قال أخبرنا أحمد بن محمد بن سعيد الكوفي قال حدثنا علي بن الحسن بن بن علي بن فضال عن أبيه قال سألت أبا الحسن علي بن موسى الرضا<sup>(ع)</sup> عن معنى قول النبي<sup>(ص)</sup>: أنا ابن الذبيحين؛ قال يعني...» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۱۰؛ همو، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۵۸ تا ۵۸).

۶. حلبی، علی حسن علی، موسوعة الأحاديث والآثار الضعيفة والموضوعة، الرياض، مكتبة المعارف للنشر والتوزيع، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۱۰۰.

۷. شاید از همین روی، علامه طباطبایی در بررسی های خود پیرامون کیستی قربانی هرگز به چنین حدیثی اشاره اشاره نمی کند.

۸. ابن عاشور، محمد بن طاهر، ج ۲۳، ص ۶۳، ۷۰ و ۷۱؛ أبو الحسن، صديق عبد العظيم، ص ۲۸.

اسماعیل<sup>(ع)</sup>. شالوده استدلال ایشان تأکید بر تعبیر «پسر یگانه»<sup>۱</sup> است. از نگاه این دسته، در گزارش تاریخی عهد قدیم نیز تنها اسماعیل<sup>(ع)</sup> می‌تواند مصداق چنین تعبیری باشد، زیرا او پسر بزرگ‌تر ابراهیم<sup>(ع)</sup> است. ابوالحسن تأکید می‌کند که اگر سرنوشت این است که ابراهیم<sup>(ع)</sup> بر سر دوراهی دوست‌داشتن فرزند یا سرسپردن به خواست الاهی آزموده شود، این موقعیت هنگام زاده‌شدن اسماعیل<sup>(ع)</sup> نمود بیشتری دارد.<sup>۲</sup> ابن‌عاشور عبارت توراتی «یعنی اسحاق» را تردیدبرانگیز، و آن را از واپسین افزوده‌هایی می‌داند که تنها به انگیزه پافشاری بر برتری نژادی یهودیان به درون متن تورات راه یافته‌است.<sup>۳</sup> او می‌گوید: «و قد أشارت هذه الآيات إلى قصة الذبيح، و لم يسمه القرآن لعلة لثلا يثير خلافاً بين المسلمين و أهل الكتاب في تعيين الذبيح من ولدي إبراهيم<sup>(ع)</sup>، و كان المقصد تألف أهل الكتاب لإقامة الحجّة عليهم في الاعتراف برسالة محمد<sup>(ص)</sup>، و تصديق القرآن، و لم يكن ثمة مقصد مهمّ يتعلق بتعيين الذبيح و لا في تخطئة أهل الكتاب في تعيينه، و أمانة ذلك أنّ القرآن سمى إسماعيل<sup>(ع)</sup> في مواضع غير قصة الذبيح و سمى إسحاق<sup>(ع)</sup> في مواضع، و منها بشارة أمه على لسان الملائكة الذين أرسلوا إلى قوم لوط<sup>(ع)</sup>، و ذكر اسمي إسماعيل<sup>(ع)</sup> و إسحاق<sup>(ع)</sup> أنّهما وهباً له على الكبر و لم يسم أحداً في قصة الذبيح قصداً للإيهام مع عدم فوات المقصود من الفضل، لأنّ المقصود من القصة التنويه بشأن إبراهيم<sup>(ع)</sup>؛ فأى ولديه كان الذبيح كان في ابتلائه بذبحه و عزمه عليه و ما ظهر في ذلك من المعجزة تنويه عظيم بشأن إبراهيم<sup>(ع)</sup>».<sup>۴</sup>

۱. کتاب پیدایش، باب ۲۲، آیه ۲.

۲. ابوالحسن، صدیق عبدالعظیم، ص ۳۱.

۳. ج ۲۳، ص ۷۱.

۴. ج ۲۳، ص ۶۹ و ۷۰.

۵. «این آیات، به داستان قربانی اشاره می‌کنند، و شاید از این‌روی قرآن، نام قربانی را یاد نمی‌کند که کشمکش کشمکش میان مسلمانان و اهل‌کتاب بر سر کیستی او، برانگیخته نشود. هدف اصلی این آیات تعیین کیستی قربانی و نکوهش اهل‌کتاب از برای باور به قربانی بودن اسحاق<sup>(ع)</sup> نیست، بلکه نزدیک‌ساختن دل آنان به پذیرش قرآن و پیامبری محمد<sup>(ص)</sup> است. نشانه‌های این حقیقت آن است که قرآن در موقعیت‌های دیگری هم از اسماعیل<sup>(ع)</sup> و هم از اسحاق<sup>(ع)</sup> نام می‌برد، و «برای نمونه؛ { از زبان فرشتگان الاهی، {ولادت اسحاق<sup>(ع)</sup>} را به مادرش مژده می‌دهد، و نام هر دو را به‌عنوان نعمت‌های الاهی ارزانی شده به ابراهیم<sup>(ع)</sup> در روزگار پیری، یاد می‌کند اما در داستان قربانی، نام هیچ‌کدام را نمی‌آورد، تا بی‌آن‌که از هدف

بدین ترتیب، می‌توان گزارش قرآنی از داستان قربانی را نشانگر سوگیری کلی آن، و در راستای پایان‌بخشیدن به پیوند پنداشته‌شده در کتاب مقدس، میان نخست‌زادگی و قربانی با وراثت، و کاهش اهمیت کیستی وارث ابراهیم<sup>(ع)</sup> به‌شمار آورد.

### نتیجه

پرسش کلیدی این پژوهش، چرایی سربرآوردن چالش بر سر کیستی قربانی، در سنت‌های یهودی و مسیحی از یک سوی، و سنت اسلامی از سوی دیگر، بود. دستگاه اندیشه یهودی، آن پسر ابراهیم<sup>(ع)</sup> که برای قربانی شدن برگزیده می‌شود را، اسحاق<sup>(ع)</sup> می‌داند، و دستگاه اندیشه مسیحی نیز در این زمینه پیرو دستگاه اندیشه یهودی است. اما دستگاه اندیشه اسلامی در طول تاریخ، در بازشناسی کیستی قربانی، از اسحاق<sup>(ع)</sup> به اسماعیل<sup>(ع)</sup> گرایش پیدا می‌کند. این مقاله تلاش نمود تا با گردآوری برخی داده‌های متون مقدس ادیان ابراهیمی، نقش عنصر «وراثت» در این چالش را بیش از پیش برجسته سازد. برپایه این بررسی گویی پیوندی ظریف‌میان قربانی و وراثت وجود دارد، و پیروان هر یک از ادیان سه‌گانه ابراهیمی، قربانی را هر که باشد، همان وارث ابراهیم<sup>(ع)</sup> می‌دانند. گرچه برپایه برخی دستورهای تورات نیز، این اسماعیل<sup>(ع)</sup> است که باید وارث ابراهیم<sup>(ع)</sup> باشد اما در بستری تاریخی، دستگاه اندیشه یهودی و مسیحی، اسحاق<sup>(ع)</sup> را به‌عنوان وارث پدر می‌پذیرند. بدین ترتیب، چالش بر سر کیستی قربانی، در حقیقت چالشی بر سر تعیین وارث اصلی ابراهیم<sup>(ع)</sup> است.

### منابع

- آلوسی، محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق علی‌ عبدالباری عطیة، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
- ابن‌بابویه القمی (الشیخ الصدوق)، محمد بن علی، النخصال، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۲ش.
- همو، عیون أخبار الرضا<sup>(ع)</sup>، تهران، جهان، ۱۳۷۸ش.

---

اصلی داستان بازماند، آن را پوشیده گذارد. زیرا این هدف اصلی، گرامی‌داشت ابراهیم<sup>(ع)</sup> است حال قربانی، هر که باشد، گو باش!

- همو، من لا يحضره الفقيه، قم، جامعة مدرّسين حوزه علمية قم، ۱۴۰۴ق.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علي، متشابه القرآن و مختلفه، قم، بيدار، ۱۴۱۰ق.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحرير و التنوير، بي جا، بي نا، بي تا.
- أبو الحسن، صديق عبدالعظيم، الأبيح؛ من هو؟، مجلة الشرعية و الدراسات الإسلامية، العدد الحادي و العشرون، جمادى الآخرة ۱۴۱۴ق.
- بلخي، مقاتل بن سليمان، تفسير مقاتل بن سليمان، تحقيق عبدالله محمود شحاته، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ۱۴۲۳ق.
- بيضاوي، عبدالله بن عمر، أنوار التنزيل و أسرار التأويل، تحقيق محمد عبدالرحمن المرعشلي، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ۱۴۱۸ق.
- حلي، علي حسن علي، موسوعة الأحاديث و الآثار الضعيفة و الموضوعة، الرياض، مكتبة المعارف للنشر و التوزيع، ۱۴۱۹ق.
- رازي، محمد بن عمر (فخر الدين)، مفاتيح الغيب، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ۱۴۲۰ق.
- زمخشري، محمود، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، بيروت، دار الكتاب العربي، ۱۴۰۷ق.
- طباطبائي، محمد حسين، الميزان في تفسير القرآن، قم، جامعة مدرّسين حوزه علمية قم، ۱۴۱۷ق.
- طبرسي، فضل بن حسن، جوامع الجامع، تهران/قم، انتشارات دانشگاه تهران/ جامعة مدرّسين حوزه علمية قم، ۱۳۷۷ش.
- همو، مجمع البيان في تفسير القرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
- طبري، محمد بن جرير، جامع البيان في تفسير القرآن، بيروت، دار المعرفة للطباعة و النشر، ۱۴۱۲ق.
- طوسي، محمد بن حسن، التبيان في تفسير القرآن، مقدمة الشيخ آغا بزرك الطهراني و التحقيق أحمد قصير العاملي، بيروت، دار إحياء التراث العربي، بي تا.
- علي، جواد، المفصل في تاريخ العرب قبل الإسلام، بغداد، الشريف الرضي، ۱۳۸۰ش.
- قرآن كريم
- كتاب مقدس
- مفيد، محمد بن محمد بن نعمان (الشيخ المفيد)، تفسير القرآن المجيد، مع التحقيق لمحمد علي أيازي، قم، مركز تبليغات اسلامي، ۱۴۲۴ق.

- همو، *الفصول المختارة*، قم، المؤتمر العالمي للشيخ المفيد، ١٤١٣ق.

- Barton, John & Muddiman, John (eds.), *The Oxford Bible Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2001.
- Bowker, John (ed.), *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford & New York, Oxford University Press, 1997.
- Comay, Joan, *Who's Who in the Old Testament*, London & New York, Routledge, 2002.
- Greenspahn, Frederick E., "Isaac", *The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan Publishing Company, 1987.
- Greenspahn, Frederick E., "Ishmael", *The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan Publishing Company, 1987.
- Landman, Isaac (ed.), *The Universal Jewish Encyclopedia*, New York, KTAV Publishing, 1969.
- McAuliff, Jane Dammen (ed.), *The Encyclopedia of The Qur'an*, Leiden-Boston, Brill, 2001-2006.
- Metzger, Bruce & Coogan, Michael (eds.), *The Oxford Companion to the Bible*, New York, Oxford University Press, 1993.
- Paret, Rudi, "Isma'il", *The Encyclopedia of Islam* (Second Edition), Leiden, Brill, 1960-2004.
- Singer, Isidore (ed.), *The Jewish Encyclopedia*, New York, KTAV Publishing House, 1901.
- Skolnik, Fred (ed.), *Encyclopedia Judaica* (Second Edition), New York, Macmillan, 2007.
- Wigoder, Geoffry, *The New Encyclopedia of Judaism*, New York, New York University Press, 2002.